

FERENCZI LÁSZLÓ

Ferrero és a *Hatalom*

Guglielmo Ferrero olasz történész, filozófus és regényíró az 1870-es generációhoz tartozott — akárcsak Paul Valéry, Léon Blum és Ady Endre. Egyik első könyve, az *Iffjú Európa* (1897) — e nagy riport Németországról, Angliáról, Oroszországról és a skandináv államokról — egyaránt ösztönözte James Joyce-t és Szabó Ervint.

Utolsó könyve, a Genfben franciául írt és New Yorkban 1942-ben franciául kiadott *Hatalom* utal arra, hogy „Anglia felébredt megint, ez alkalommal az ég minden sarkából rázúduló bombazáportól”¹. A genfi száműzött e könyvét Franciaország lerohanása után, az angliai légi csata idején fejezte be, amikor sokan, így a szerző is, tartottak attól, hogy a németek megszállják Svájcot. Egyik leghíresebb tanítványa, Bibó István, ez idő tájt kezdett hozzá nagy történetfilozófiai értekezéséhez, mely csak évtizedekkel később jelenhetett meg.

A *Hatalom* egy trilógia befejező köteté. Az első kötet a *Kaland, Bonaparte Olaszországban, 1796—97*, a második az *Európa újjáépítése. Talleyrand és a bécsi kongresszus, 1814—15*. A „történelmi és filozófiai trilógia behatóan vizsgálja a forradalmi állam eredetét, fejlődését és természetét”² mint maga Ferrero mondja az *Európa újjáépítése* amerikai, angol nyelvű kiadásának előszavában, 1941-ben. Ma már helyesebb tetralógiáról beszélni, mert egyik tanítványa, Jean Mommier 1951-ben a harmincas években készített jegyzetei alapján kiadta Ferrero *A két francia forradalom* című egyetemi előadásait. A tárgyalt események időrendjében a francia forradalom megelőzi az 1796-os hadjáratot és a bécsi kongresszust.

A trilógia (vagy tetralógia), kiváltképpen a *Hatalom*, három korábbi könyvnek a folytatása, melyeket Ferrero még 1920 és 1926 között írt. Ezek: *Az ókori civilizáció bukása, a Szózat a süketekhez* valamint a *Múlt és jövő* közt.

Bizonyos értelemben Ferrero a *Hatalommal* egy még korábbi művét is folytatja, a *Régi és új világ között* címen 1913-ban kiadott alkotását. Szándéka szerint ez a mű platóni dialógus, egy korszerűtlenné vált irodalmi műfaj felújítása. Kerete egy hajóút Amerika és Itália között. A keret fontos, mert rohanó világunkban csak a hajón van lehetőségük az embereknek arra, hogy hosszasan elbeszélgessenek egymással. Thomas Mann társalgási regénye, a szanatóriumban játszódó *A Varázshegy* egy évtizeddel később jelent meg. Ferrero dialógusában Észak- és Dél-Amerikában szerzett benyomásairól szól. (Theodore Roosevelt hívta meg az Egyesült Államokba.) A *Hatalom* több ízben is utal a dialógusra, Ferrero így teremti meg saját hagyományát.

A *Hatalom* szokatlan, szabálytalan, vegyes műfajú alkotás: önéletrajz, napló, történeti tanulmány, történetfilozófiai esszé, vitairat. Önéletrajzként utal a szerző életének néhány fontos eseményére: tanulmányaira, utazásaira, felismeréseire — és tévedéseire. Ez utóbbiak közt Ferrero megemlíti, hogy 1914—15-ben Olaszország beavatkozását sürgette a háborúba az antant hatalmak oldalán, és hogy 1918-ban túlzott reményeket fűzött Wilson amerikai elnökhöz és a Népszövetséghez.

A *Hatalom* napló, mert utal a megírás időszakának eseményeire. 1941 tavaszán Ferrero előszót írt hét éve halott fia még 1928-ban készített *Anglia titkai* című könyvéhez. Az előszó és a *Hatalom* egy helyütt szinte szó szerint azonos: Anglia a bombázások hatására ébredt fel álmából. Anglia 1928-ban aludt, nem vette észre a forradalmi hullámot, és ezért követte el a harmincas évek összes súlyos külpolitikai tévedését, a müncheni egyezményt is beleértve.

A *Hatalom* történeti tanulmány, mert Nyugat-Európa, elsősorban Franciaország, Svájc és Olaszország történetét vázlatosan áttekinti a 18. század végétől az 1930-as évek vé-

gég. Történetfilozófiai esszé, mert a legitimitás problémájával foglalkozik. Többszólamú drámai monológ, hitvallás és végrendelet. Néhány nappal azután, hogy a New Yorkban kiadott könyv első példányait megkapta, Ferrero meghalt.

„1918. november első napjaiban (...) a világháború befejeződött, és Európában a trónok, egyik a másik után, félelmetes zajjal omlottak össze (...) Egyik nap, Talleyrand *Emlékiratait* olvasva a második kötet hét lapjára bukkantam (155—162. o.), és megtanultam, hogy létezik a legitimitás elve. A megvilágosodás döntő volt. Ettől a naptól fogva kezdtem tisztán látni a világtörténelemben és saját sorsomban is.”³

Intellektuális és történelmi megvilágosodás volt, nem vallásos vagy érzelmi természetű. Ettől kezdve Ferrero rendíthetetlenül vallja, hogy korunkban az igazi legitimitás az, ami az ellenzékhez való jogot és az általános választójogot elismeri.

1918 őszen, a megvilágosodás pillanatában, Ferrero negyvenhét éves volt. A megelőző, hosszú és nyugtalan intellektuális kalandozás során a világ egyik legnépszerűbb történészévé vált.⁴ A *Róma nagysága és hanyatlása* című művét angolra, franciára, spanyolra, oroszra, svédre és magyarra is lefordították. Magyarul az első világháború idején jelent meg (egyik részlete már egy évtizeddel korábban, Ady is az idő tájt emlegette). A Nyugat szokatlanul nagy terjedelemben méltatta. Osztatlan sikert aratott, baloldali és jobboldali körökben egyaránt.

A *Róma nagysága és hanyatlása* a Kr. e. első századi polgárháborúk néhány évtizedének politikai, kulturális és társadalmi története. Lebilincselően érdekes próza, kitűnő elbeszélés. Ferrero sok tucat ismert politikus és költő élet- és jellemrajzán, illetve az ismeretlen nép mindennapi munkáján keresztül bemutatja a gazdasági helyzet és a politikai átalakulás közötti összefüggéseket. Ferrero nagy ambícióval és sikerrel életre keltette a múltat, és olvasói, legalábbis Magyarországon, napi problémáikkal találkoztak: a világpiacon és a helyi piac kapcsolata, a pénztőke és az ipari tőke összefüggése, a nagyipar és a mezőgazdaság konfliktusa, iparosodás és munkaerő-vándorlás, iparosodás és a hagyományos értékrend felbomlása, az értelmiség szerepe az osztályharcban, a személyiség szerepe a történelemben.

James Joyce ezt a könyvet is olvasta, és becsülte. Észrevette egyik meghatározó vonását, a német tudományosság elvetését. Az 1914 előtti Európában minden német volt. A nagyipar és az állami jótekménykedés, a hadseregszervezés és a szocializmus, a cionizmus és a pszichoanalízis, a művészettörténet és a filológia német modellt követett, vagy német találmány volt. Olyan különböző személyiségek, mint Durkheim francia szociológus, Croce olasz filozófus vagy Lukács György a németek tanítványai voltak. Joyce maga is megjegyezte, hogy az író tudomány megteremtése (például a nyelvtan) német tudósok műve volt.

Ferrero azon kevés európai közé tartozott, akik nem követték a német iskolákat. 1897-ben az *Iffjú Európában* írta: „nem hiszek a jövőt illető német kezdeményezésekben”.⁵

Mindazonáltal kétkem, hogy igazi szakadék lett volna Mommsen és Ferrero, a stílus két mestere között. Mindketten hittek az emberi és liberális értékekben. Mindketten gyűlölték a modern caesarokat. Stratégiájuk különbözött. Mommsen felmagasztosította Julius Caesart tizenkilencedik századi epigonjaival ellentétben, Ferrero viszont nevetéssé tette, amikor egy amerikai boss, ipari főnök szintjére szállította le. De amikor megismerte Mussolinit, módosította véleményét. Ferrero a *Hatalom* első lapjain szól erről. Julius Caesar nem ismerte a modern diktátorokra jellemző páni és terrorisztikus félelmet.

Talleyrand és a legitimitáselv felfedezése közvetlen következményekkel járt. Nem sokkal az első világháború után Ferrero kiadta *Az ókori civilizáció bukása* című könyvét. Az elbeszélést a pusztán analízis váltotta fel. Sehol sem találni e műben olyan részletes leírásokat vagy élénk képeket, melyek a *Róma nagysága és hanyatlása* hat kötetét jellemezték. Talleyrand leckéjét követve Ferrero úgy találja, hogy Róma bukásának mélyen rejlő oka alkotmányjogi probléma, azaz a legitimitás válsága volt. A vékony könyv utolsó része a harmadik századi válságot az akkor aktuális, háború utáni válsággal hasonlítja össze.

A háború után nemcsak Ferrero stílusa, elbeszélési technikája változott, de alapvetően megváltozott saját helyzete is. A háború előtt liberális volt a liberálisok között, 1918 után liberális maradt, a felvilágosodás és Benjamin Constant követője a mindinkább antiliberális és antidemokratikus Európában. Már 1919-ben támadták, mind az olasz fasiszták, mind az olasz kommunisták.

1924 fontos év volt Ferrero életében. Matteotti olasz képviselő meggyilkolása után nyíltan és élesen bírálta Mussolinit. (Mussolini csupán hét év múlva adott neki útlevelet, nagy nemzetközi nyomásra. Akkor lett a genfi egyetem professzora.) Ugyancsak 1924-ben adta ki Párizsban a *Szózat a süketekhez* című könyvét. A sors iróniája, hogy Ferrero *Szózata* és Breton *Szürrealista manifesztuma* ugyanannál a kiadónál jelent meg. „Tudjuk-e, hogy mit akarunk? Ez az alapvető kérdés” — indítja Ferrero könyvét, majd így folytatja: „korunk az akarat zűrzavarától haldoklik”.

Hogy megértsük az orosz forradalom kitörésétől és a világháború végétől eltelt néhány év zűrzavarát, Ferrero 1924-ben áttekinti a 19. század történetét, mely Waterloonál kezdődött, és 1914-ben ért véget. Három nagy erőfeszítésre, három sajátosságra utal.

Először: a hatalom néhány nagy, centralizált, főként monarchikus államban koncentráldott. 1815-ben a Napóleont túlélt uralkodók hatalma sokkal nagyobb volt, mint korábban, mert a Forradalom lerombolta a kis „szuverenitásokat”, az egyház, az arisztokrácia, a vidékek, a városok, a korporációk, a társadalmi osztályok és a politikai és adminisztratív testületek kiváltságait és jogait, melyek a 17. és a 18. században mindenütt korlátozták a királyi vagy császári hatalmat. Ráadásul a győztes monarchiák a forradalomtól mindennél félelmetesebb fegyvert kaptak örökségbe: a kötelező katonai szolgálatot. Másodsor: a monarchiák demokratizálódtak, mert elfogadták a képviseleti intézményeket, részben az angol, részben a XVIII. Lajos-féle modell alapján. Harmadsor: a 19. század a nagyipar, a tömegtermelés időszaka.

1815 után, magyarázza Ferrero, a monarchia győzelme túlságosan is nagy volt, mert „a monarchiákra hárult a kormányzat minden felelőssége.” A 18. századi intézmények és hagyományok korlátozták ugyan a monarchia hatalmát, de felelősségében és feladataiban is osztoztak. „1815-ben a monarchia egyedül, korlátok nélkül van hatalmon, de biztos támaszok nélkül”.

Ezt felismerve tanácsolta Talleyrand már 1815-ben a bécsi kongresszuson a liberális alkotmányt, az ellenzéki jogot. 1848 Talleyrand-t igazolta, írja Ferrero. (Talleyrand-hoz és XVIII. Lajoshoz majd csak másfél évtizeddel később tér vissza Ferrero, ők lesznek két kezei könyvének, a *Rekonstrukciónak* és a *Hatalomnak hősei*.) 1848 után, fejtegeti Ferrero, a dinasztikiák (a Romanovok kivételével) szövetséget kötnek a demokráciával. A parlamentek és az udvar kölcsönösen támogatták és korlátozták egymást. A nagyipar elősegítője, támogatója és haszonélvezője volt ennek a szövetségnek.

És mi történt a háború után? „A gazdasági rendszer csaknem érintetlenül megmaradt, és mesés gazdaságokat teremtett. A politikai rendszer viszont, mely ennek a pendantja volt, és amely a gazdasági rendszert támogatta, miközben rátámaszkodott, teljesen összeomlott.”

Egy-két évvel későbbi könyvében, a *Múlt és jövő között* címűben Ferrero a Párizs környéki békék tragédiájának azt tartja, hogy úgy kötötték meg őket, mintha a háború előtti stabil Európa megmaradt volna. Az 1815-ös békéket szilárd kormányok garantálták. 1918 után ilyenek nem voltak.

A háború után a leghatalmasabb dinasztikiák összeomlottak. Vannak még monarchiák, de nincs többé monarchikus rendszer. És ezzel egyidejűleg a demokratikus intézmények egész Európában ingadoznak. „A képviseleti kormányt mindenütt támadják, még Angliában, Franciaországban és Svájcban is” — írja Ferrero a *Szózatban*.

„Szép kis fejtörő lesz a jövő történései és filozófusai számára, hogy megértsék, hogyan mérgezte meg a szabadságért folytatott háború Európát és egy kissé Amerikát is a diktatúra betegségével. (...) A diktatúra ma már nem politikai doktrína, hanem bizonyos szellemek számára vallásos hit. Elsőként a szocialisták propagálták a tömegek

között, miután az oroszok, a Kreml magasából, kikiáltották a proletárdiktatúrát. Öt éve, szerte a világon, álmodnak a vörös diktátor megjelenéséről, aki elhozza a világra az igazságot és békét. De egy ideje nemcsak a proletárok álmodnak az ő diktátorukról. Mióta Mussolini »feketeingesei« élén meghódította Rómát, a gazdagok, a burzsoák, a művelt osztályok a fehér diktátorról álmodoznak, aki vaskezével a nyugtalan népet rendre és engedelmességre bírja.”⁶

Vagy demokrácia vagy leninizmus, mondja Ferrero. A fasizmus a leninizmus „fekete” formája. A kor meghatározó eseménye az orosz forradalom. Sokan csodát várnak tőle. Ferrero nem. „Négy év háború és négy év forradalom több generáció művét lebombolta. Több generáció szükséges az újjáépítéshez. Minden egyéb illúzió és kiméra”.⁷

A *Szózat* a *süketekhez* a *Hatalom* első vázlata volt. Csakhogy az 1924-ben kiadott könyvnek az alapp problémája az orosz forradalom volt, a két évtizeddel későbbi műnek viszont a hitlerizmus. Ez utóbbiban Ferrero sokkal kritikusabban szól a francia forradalomról, mint korábban.

A demokrácia háború utáni válsága új ösztönzést adott Ferreronak. Kivételes képessége volt, hogy öregkoráig meg tudott újulni. Mindenekelőtt független megfigyelő volt, és a látás nagy adományával rendelkezett. Önmaga megtagadása nélkül változott, fejlődött. 1913-ben a *Régi és új világ között* írója nem volt a haladás prófétája. 1941-ben a *Hatalom* szerzője sem volt az apokaliptikus hírnöke. Sem a vak odaadást, sem a pánikot nem ismerte. Képesítése szerint nem volt történész (jogot és pszichológiát tanult, Lombroso veje volt, talán ezért is maradt távol Freud tanításaitól), érdeklődése és hivatása szerint viszont történész volt. Egy 1940 júniusában, Dunkerque napjaiban írt levelében azt állítja, hogy Léon Blum és mások nem értették meg a forradalmi államok természetét.⁸ Negyven évvel később Raymond Aron, egyébként Ferrero olvasója, megismétli ezt az ítéletet. A nagyon becsületes Blum, aki 1914 előtt nevelkedett, félreértette mind a hitlerizmust, mind (noha valamivel kevésbé) a kommunizmust.⁹

Ferrero haláláig eklektikus, türelmes és demokrata volt.

Valéry esszéje, *A szellem válsága*, híres első sorával („Mi, civilizációk, tudjuk már, hogy halandók vagyunk”), Oswald Spengler műve a *Der Untergang des Abendlandes*, a *Waste Lande* és *Az ókori civilizáció bukása* egy időben jelent meg. Történeti hátterük azonos: az első világháború és az azt követő válság. E művek egy-egy hangulata és egy-egy elemzése is közös. És mégis, alapvetők és meghatározóak különbségeik. Ferrero nem volt kartézianus, mint Valéry, sem reakciós, mint Eliot vagy más módon Spengler. Ferrero mélységesen tudatában volt a 20. század veszélyeinek. De szilárd meggyőződése, hogy a világproblémák megoldhatók.

Ferrero felismeri és hangsúlyozza az ember korlátait, szemben azokkal, akiket a „19. század csodás kalandjai a józan észről és az alázatos igazságoktól elszoktattak”. Minden haladás, minden eredmény részleges, de nem relatív, hangsúlyozza a *Hatalomban*. Az egyik embert a másiktól a halál elleni küzdelmének stratégiája különbözteti meg. Korlátjainak felismerése teremti meg az ember hatalmát, sugallja a *Hatalom* szerzője, és ez különbözteti meg a különböző reakcióktól, így Charles Maurrastól, akik a felismert korlátokban az ember gyengeségének bizonyosságát látják, és totalitárius elveket, tekintélyuralmat kínálnak orvosszerűen. Ferrero nem tartozott sem a korlátlan és problémátlan haladás gondatlan hívei, sem a reakciók közé. Mérsékelt volt, és ebben különbözött kortársaitól 1914 előtt és után. Montesquieu követője és tanítványa volt. Világhíres bestsellerének, a *Róma nagysága és hanyatlásának* címe Montesquieu két évszázaddal korábbi művének címére utalt (*Elmélkedések a rómaiak nagyágának és hanyatlásának okairól*), de erre a századeleji kritikusok nem figyeltek fel. Montesquieu elavult volt, senki sem emlegette.

Az európai politikai gondolkodás uralkodó áramlata Bodin óta állítja, hogy despotizmus és anarchia közt nincs harmadik út. Többé-kevésbé ez volt a francia felvilágosodás embereinek álláspontja, Voltaire-t is beléértve. A nagy kivétel, a nagy másként gondolkodó Montesquieu volt. A modern szaktudomány közhelye, hogy Montesquieu

félreértette az angol alkotmányt. De ha félreértette is, nagyon termékeny módon értette félre. Felismerte és igényelte a harmadik út lehetőségét despotizmus és anarchia között.

A totalitáriánus Európa a két világháború között visszatért a régi felfogáshoz: vagy despotizmus vagy anarchia. A forradalmi államok élén álló diktátorok az anarchiát szüntetik meg. Montesquieu ekkor vált ismét időszerűvé. A politikai gondolkodás angol történésze, Sabine másokhoz hasonlóan elmondja ugyan, hogy Montesquieu félreértette az angol intézményeket, de 1937-ben szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy Montesquieu a szabadság szerelmese volt.

A *Hatalom* elemzi a diktátorok nagy félelmét. Ez a félelem a nemzetközi rendet is veszélyezteti. Ferrero szerint Bonaparte első konzulátusa volt az első modern totalitárius állam. Kevésbé később ez lesz a holland történész, P. Geyl véleménye is. A két háború között néhány tanulmány Talleyrand nagyságát hangsúlyozta Napóleonnal szemben. Nem francia tudósok írták ezeket a tanulmányokat, figyelj meg Geyl.¹⁰ Ferrero könyvének már a címe is nagyon jellemző: *Európa újrateremése*. Körülbelül két évtizeddel később Henry Kissinger így jellemzi Ferrero könyvét: „Jól megírt beszámoló a bécsi kongresszusról. Majdnem egészében Talleyrand emlékiratain alapul, amelyeket alapvető értékűeknek tekint. A megközelítés valahogy túlságosan is moralizáló, és a kapcsolat a modern világgal túlságosan is nyílt. Talleyrand emberfölötti tulajdonságokkal rendelkezik.”¹¹

A diktátorok félnek. A *Hatalomban* Ferrero idézi Bonaparte, az első konzul szavait: „Ha szabadon engedem a sajtót, három hónapig sem maradok hatalmon”. XVIII. Lajos viszont 1814-ben és 1815-ben vállalta a szabad sajtó és az ellenzék kockázatát a napóleoni tradícióval és az ultraroyalisták törekvéseivel szemben. Ez az egyik oka annak, hogy Ferrero oly rokonszenvvel ír róla a Talleyrand-könyvben és a *Hatalomban*. A másik oka az, hogy XVIII. Lajos sohasem ismerte el a forradalmat. Anglia kivételével előbb-utóbb egész Európa lepaktált Napóleonnal. Ferrero rokonszenvvel beszél el a több történetirő, így Tarlé által furcsált, elítélt jelenetet, amelyben az angliai száműzetésből visszatért XVIII. Lajos érezteti megvetését I. Sándorral szemben. (Pedig az orosz cár Ferrero kedvenc hősei közé tartozott, mert nem akarta megalázní Franciaországot, és mert támogatta XVIII. Lajos liberális törekvéseit.) Ferrero XVIII. Lajosról szólva önkéntelenül is önmagát jellemzi. A *Hatalomban* nyomatékosan megismétli azt, amit már a *Szózat a süketekhez* című könyvében elmondott: mindenki a forradalomról beszél, az amerikai nagytőke, a francia akadémia és a francia vezérkar is. Nem kötött kompromisszumot a forradalmi szellemmel, ahogy XVIII. Lajos sem egyezett ki a francia forradalommal.

Az *Európa újrateremése* amerikai kiadásának előszavában, 1941 áprilisában Ferrero Amerika szerepéről beszél a világ leendő helyreállításában. Ismét utal a *Régi és új világ között* című dialógusára, amelyben 1909-es amerikai tapasztalatáról számolt be:

„Mélyen érintett az a hatalmas erőfeszítés, amivel az Egyesült Államok a 'mennyeiséget minőségé' kívánja átváltoztatni.”¹² Ferrero ideálja a minőségi civilizáció volt, ahogy fiatalabb kortársának, Németh Lászlónak is.

Ferrero tudásában, érzékenységében, és idegeiben Amerika mindig jelen volt. Manapság szinte nevelés az Egyesült Államok jelenlétét hangsúlyozni Ferrero gondolatvilágában. De az európai kontinens általában nem ismerte vagy félreismerte Amerikát. Ellenpéldaként idézhetjük Tocqueville-t és még néhány nevet, így Paul Valéryét és — meglepő módon — Adyét. 1900 körül Valéry tudatosította, hogy az Európa-centrikus világtörténelem véget ért. Mégis, két világháború bizonyítja, hogy a kontinens politikusai, katonái, újságírói, történészei és filozófusai nem ismerték az Egyesült Államokat, vagy terveik készítésekor nem vették figyelembe.

Élt egy másik nagy mítosz is a két háború között Európában. A demokrácia biztosítja a polgári jogokat, de nem tud termelni. A totalitárius államok termelnek, de elveszik a polgári jogokat. Tehát választani kell a szabadság és a termelés között. Ferrero tapasztalatból tudta, hogy a demokrácia egyesítheti a termelést és a szabadságot. Neki nem

kellett választania termelés és szabadság között. Más problémája volt — a túltermelés. Félt attól, hogy az ipari civilizáció fejlődése túlságosan is gyors. Nem az ipari fejlődés ellenfele volt, hanem az erőltetett tempó ellenfele. És ebben a tekintetben a Római Klub és talán a zöldek előfutára is volt.

1914-ben széles körökben terjedt el az Internacionálé legyőzhetetlenségének mítosza. Nagy kiábrándulás követte, hogy a II. Internacionálé nem tudta megakadályozni a világháború kirobbanását. Ferrero nem hitt e mítoszban sem, és már az *Ifjú Európában* kifejezte kétségeit a német szocializmus iránt, noha a *Róma nagysága és hanyatlása* című művét kétségtelenül befolyásolta Marx. A *Hatalom* szerint a marxisták félreértették a 19. század történetét, és Ferrero azt tanácsolja a szocialista pártoknak, hogy töröljék programjukból a forradalmi osztályharc elméletet.

Isaiah Berlin írta:

„Montesquieu az alkotmányosság, a polgári szabadságjogok megőrzésének, a rabszolgaság eltörlésének, a folyamatosság, mérsékletnek, békének, nemzetköziségnek ügyvédje volt. A társadalmi és gazdasági haladást szolgálta illő tisztelettel a nemzeti és helyi tradíciók iránt. Hitt az igazságosságban és a törvények szerepében. Véde a kifejezés és a társulás szabadságát. A hatalmi egyensúlyt és a hatalom megosztását fegyvernek tekintette egyének, csoportok vagy a többség despotikus uralma ellen...”¹³

Azt hiszem, e szavaknál pontosabban Ferrerót sem lehet jellemezni.

Jegyzetek

1. *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité.* Paris, 1945. 117.; 2. *The Reconstruction of Europe. Talleyrand and the congress of Vienna 1814—1815.* Translated by T. R. Jaeckel, New York, 1941. IX.; 3. *Pouvoir,* 15.; 4. Gooch: *History and historians in the nineteenth century.* London—New York, 1913. 470.; 5. *L'Europa Giovane.* Milano, 1897. 115.; 6. *Discours aux Sourds.* Editions du Sagittaire. Chez Simon Kra, Paris, 1924. 147—148.; 7. *Discours aux Sourds,* 26.; 8. Guglielmo Ferrero: *Histoire et Politique au XX. siècle.* Genève, 1966. 135.; 9. Raymond Aron: *Le Spectateur engagé.* Entretiens avec J.-L. Missika et D. Wolton. Paris, 1981. 62.; 10. Pieter Geyl: *The French Historians and Talleyrand:* In *Debates with historians,* Cleveland and New York, 1958. 227—230.; 11. Henry A. Kissinger: *A World Restored. Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812—22.* London, 1957. 341.; 12. *The Reconstruction of Europe XIII* 13. Isaiah Berlin: *Montesquieu.* In *Against the Current. Essays in the History of Ideas.* London, 1970. 130.